

БРАНКА БУЛАТОВИЋ

**РАТНИ ИЗВЕШТАЈИ НИКОЛЕ ЛАЗАРА СА
ЗАПАДНОМОРАВСКОГ ФРОНТА 1876.**

БРАНКА БУЛАТОВИЋ
YU 11000 Београд
Народна библиотека

УДК 949.711 „1876“

Долазећи у Србију као специјални ратни извештач „Illustrazione italiana“ Никола Лазаро имао је за собом свакако богато искуство новинара репортера са лица места. Иако италијански издавач не даје никакве податке о аутору, види се то по начину његова рада, по томе како се сналази у ратним условима и ратном метежу и успева да се пробије до кнеза Милана Обреновића и главнокомандујућег на јужном фронту генерала Черњајева. Није дозвољавао да га сами догађаји воде, већ је покушавао и махом успевао да бира међу догађајима оне најузбудљивије ако не и пресудне. Типичан је за то пример када, због немогућности да отпутује на положај у Јанковој клисури, без двоумљења мења правац и одлази у Ивањицу и на Јавор да би тамо присуствовао драматичним биткама између српске и турске војске и погибији мајора Илића, једној од херојских епизода овога по свему несрећног рата за Србију. Релативно лако добија

погодности, у оно време још неубичајене за новинаре: превоз и поштанске услуге, коње за путовање и обилазак положаја и када то није допуштено, смештај, исхрану.

Данашњи ће читалац са интересовањем прочитати књигу *Nicola Lazzaro, la Serbia durante la Guerra Del 1876*, ed. Fratelli Treves, Milano 1877. Настала као збирка извештаја ратног дописника о рату Србије и Турске 1876. године, она је драгоцено сведочење једног радозналост и пријатељски расположеног странца о Србији оног времена. Колико су Лазарови описи ратних догађаја драгоценост сведочанство и узбудљиво штиво, његова запажања и описи српских људи и прилика оног времена имају драг право путописа. Цивилизацијски и сваки други контраст на који је наишао ту, скоро на граници Италије, узбудио га је до те мере да је понесено неке од тих виђења сликао у нешто јачим бојама не би ли код читалаца изазвао снажније доживљаје.

Из читаве књиге избија тон пријатељских осећања писца према српском народу, симпатија за његову борбу против вековног поробљивача, али и опуштености и олаког понашања кнеза Милана, недовољних припрема за рат против надмоћнијег непријатеља.

Дефинитивна еманципација и осамостаљивање Србије заокупља пажњу тадашње Европе. Дописници листова из свих тадашњих европских метропола присутни су на фронту, што речито сведочи о том интересовању. Код Лазара се осећа и извесна резерва према јачању Србије и посебно њеном приближавању Русији. Карактеристични су, у том погледу, они делови књиге који описују проглашење кнеза Милана за краља, са нескривеним резервама па и иронијом, што одудара од општег пријатељског тона према Србији, који провејава читавом књигом.

Посебну и непрекидну пажњу Лазаро показује за улогу руских добровољаца, нарочито генерала Черњајева и његових официра. Нескривена је и изражена критичка нота за руско присуство у Србији, за њихово бахато понашање у Београду. Не може се избећи утиску да је инсистирање на појединим детаљима инспирисано, пре свега, настојањем да се руско присуство прикаже у негативном светлу, упркос општој подршци њиховом учешћу у рату на страни Србије.

Преводац је имао нешто више тешкоћа са дешифровањем имена појединих географских појмова, села и заселака, које је Лазаро својом невештом транскрипцијом учинио нечитким, па није искључено да у два-три случаја ова имена нису коректно дешифрована.

Никола Лазаро, Србија за време рата 1876, Библиотека путовања XLVII, Милано, Издавачи Fratelli Treves, 1877.

V

ОД КРУШЕВЦА ДО ИВАЊИЦЕ

Љубазношћу и вољом српских цивилних власти, које су још увек не класификована бића, и још више жељом *попова*, морао сам остати три дана у Крушевцу.

Овде ми згодно пада да испричам на какав сам начин примљен од политичких ауторитета земље, када сам стигао у овај град. Људи Оријента су по природи сумњичави и неповерљиви према странцима; а можете мислити како је тек у рату! Срби, иако нису уопште оријенталци, јесу то бар упола и зато имају њихове мане, али немају све њихове врлине; изгледало им је да сваки од нас мора бити турски шпијун; Италијани и Французи још су могли проћи, али за Енглезе и Маћаре била је то сасвим друга ствар; сумња на њих постајала је систем, и сироти Вилерс (Villiers), недужни младић, неспособан за било какво непоштено дело, био је постао предметом сумњичавих погледа.

У Параћину сам добио препоруке за неке официре који су били на служби у Крушевцу и, чим сам стигао у овај град, отишао сам да однесем своја писма. Напао сам изузетно љубазне дечаке, и преко некога од њих, нашли смо се очи у очи са префектом или полицијским комесаром; овај је дошао к мени и поносито намрштен и нецивилизован затражио ми папире. Све док их није добио у руке, посматрао ме као што жандарм посматра разбојника; затим, прегледавши их, његово лице од мрачног изменило се у наклоно, од наклоног у пријатељско, све папире ми је вратио и пружио ми руку, нудећи ми своје услуге.

Захвалио сам му мало оштрије, јер ми је његово понашање изгледало као помањкање пажње према једном странцу. Тачно је да смо били у ратном времену, али зар чињеница што сам био у друштву српских официра није била гаранција за себе? Логично би требало бити тако, али Источњаци су често у свађи са логиком.

У шест ујутро 2. августа напустих Крушевац, заузимајући место са својим друговима у већ познатим колима без опруга. У нас би се то звало покривена кола. Ишли смо кроз равницу доста добрим

путем, па отуда поскакивања кола нису била изузетно велика нити су болови у централним деловима тела неподношљиви; у 10 сати прошли смо кроз Трстеник. Вилерс, који као и сваки добар Енглец, мора да једо четири пута дневно — гладан је: скромно смо ручали и у 12 настављамо пут да би у 5 по подне стигли у Карановац, преишавши Ибар преко изванредног поштовог моста, којета је чувала војска, а направљеног на начин који се не би могао назвати оријенталним.

Слаб пут, ипак, нуди доживљаје, тако пре него смо ушли у село Ратица угледали смо платна како висе са дугачких мотака; у први мах учинило ми се да је нека праља прострла на сунцу, — које је пржило — своје тек опрано рубље. Приближио сам се и спазио витке и високе крстове како штрче из корова.

Беше то гробље. Сваки гроб обележен је мотком или коцем дугачким два метра, пободеним у земљу поред крста; са њиховог горњег краја висиле су беле мараме, опшивене плавим и извезене коцем исте боје, већ исцепане и претворене у крпе од ветра и времена. Украс једне групе мотака је национална застава — црвено, плаво, бело; на марамама и заставама причвршћене су јабуке, крушке, ципеле, хлеб, све измешано и заплетено у венце од бршљана или папира. Када не бих знао да сам у Србији, и да нисам видео крстове, поверовао бих да сам на гробљу Индијанаца или дивљака из Централне Америке; међутим, таквих гробаља има доста кроз читаву јужну Србију. Када неко умре, родбина мисли да може огладнити, па му остављају што је потребно за оброк, за који се не би могло рећи да је превише издашан.

Ишли смо према Карановцу, да би затим стигли у Рашку, место на српскотурској граници; знали смо да се тај пут може савладати само на коњу, односно на леђима неке врсте четворонашца, који има у себи помало од коња, магарца и муле. Зато, чим смо стигли у Карановац, упутисмо се код шефа полиције, кога називају капетаном, да би нам помогао да нађемо коње за сутрадан.

Нађосмо се пред човеком у униформи, испруженим на кревету, који скочи када нас угледа, стегну нам руку, поворећи нам на српском толико речи које смо схватили као комплименте, понуди нам да седнемо, затим воду из конзерве, кафу, колаче и цигарете; али, за коње не жели да преузме никакву обавезу, напротив, уз помоћ гестова и речи покупуњених из речника свих могућих савремених и античких језика, објасни нам да нам не може бити од помоћи, јер је за сутрадан очекивао једну пешадијску бригаду и није хтео да се

лиши коња са којима је располагао. Предложио нам је да сачекамо три дана.

Коликогод да је Карановац леп град, са дрворедима багема дуж улица и својих две и по хиљаде становника, ипак перспектива да ту проведемо три дана није нас могла очарати ни на који начин, па решисмо да оставимо Рапку тамо где је и да се упутимо на другу страну; са географском картом у рукама јави нам се идеја да идемо на Јавор. Почео сам да сумњам да су се српске цивилне власти завериле да ми што боље покажу читаву земљу.

Позвасмо поново нашег кочијаша или таљигаша, убедисмо га да нас одвезе до Ивањице, прско Чачка и Котраже, уз помоћ осам аустријских дуката, што је износило 96 лира; од Крушевца до Карановца узео нам је само два дуката, односно 24 лире, а провели смо 11 сати на путу.

Сутрадан, у 6 ујутро, настависмо нашу Голготу, према Чачку. Пут, који је до тада водио мање-више кроз равницу, почео је да се пење у брда између Мораве и планинског вена Трнавац; било је то непрекидно пењање и спуштање, што је веома појачало дрмусање кола, а мој јадни шешир претрпео је таква оштећења да је постао неупотребљив.

Стигосмо после шест сати путовања изгладнели и жедни због јаке врућине; уз тешкоће, нађосмо нешто за јело, јер смо били у месту кроз које пролази војска; а добро је познато да тамо где пролази војска, поједе се све што је за јело, а понекад и оно што није за јело. Један млад лекар, схвативши по нашем говору да смо странци, понудио нам је своје услуге, а да бисмо га разумели — користио је француски језик, помешан са немачким. За тренутак савез могућ само у Србији!

Срећом, доктор је такође требало да иде за Ивањицу, а што је још лепше — имао је коња, на којем би путовао, што му изгледа није много одговарало, тако да на моју понуду да му уступим место у колима а да се ја жртвујем да јашим прихватио је са видним задовољством, и у 3 сата поподне напустисмо Чачак да би се упутили ужасним путем преко планине Јелице, високе између 900 и 1.000 метара надморске висине.

Што због оштрог успона, што због пута препуног камења, кола су ишла веома споро, тако да сам их веома брзо оставио за собом, али иза једне окуке нађох се пред једним мајорем, једним капетаном и једним свештеником, сви на коњима; а звук добоша и труба заглаушио ми је уши.

Није ли то бригада коју је очекивао капетан у Карановцу? Доста је бедно изгледала уствари, јер нисам видео више од 300 људи из резервног састава, лако препознатљивих по оковратницима избаченим преко копорана, по опанцима на погама, уместо цокула, и по кошуљи која виси преко панталона уместо у њима, према обичају српских сељака. Маршовали су споро, а пратила су их теретна кола, стока за клање и запрега, што би све скупа можда било довољно за једну чету, али не и за једну бригаду.

Верујем да су им моја озбиљност, мој коњ, моја европска одећа, начин како сам се држао у седлу, сугерирали висок суд о мени; можда су ме заменили за неког руског принца који стиже да помогне Србима, можда за Чарњајева лично, са црно обојеном брадом; тек ја никада као тада нисам био предмет ни сличних поздрава и војних почести.

Конечно, могао сам продужити пут, који је обиловао предивним пејзажима, усред густих храстових шума, које се могу још срести само на путу који води од Козенце према Катанзару у Калабрији, идући преко планине Сила. У међувремену, пала је ноћ, и месец, у предивној својој пуноћи, осветљавао ми је пут, што ми је користило да избегнем многе урвине, пружао је светлосне ефекте и поглед на пределе достојно кичице Густава Доре-а.

После седам часова путовања, пењући се и силазећи низ планинске стене, газећи два пута реку Белицу, у 10 сати увече стигосмо у Котражу, мало село са 22 или 23 појате. Доктор, који нас је пратио, представи нас угледницима села — који још нису били поспали и седели су пред сеоском кафаном. Уз помоћ јаја која смо добили од сеоског попа, вина које нам је дао капетан и хлеба и сира од кафеције могли смо доста добро да задовољимо свој апетит и прихватисмо конак који нам је љубазно понудио попа. Прострли су по поду душеке, нажалост, авај! већ настањене стотинама бића нимало анђeosки расположеним.

Сутрадан у зору наставили смо пут и стигли у Ивањицу после четири сата путовања колико сликовитим крајем толико одвратним путем између брда Драгачева и пошто смо прегазили Моравицу, која је уствари горњи ток Мораве. Упутисмо се у хотел, један једини у овом градићу, нађосмо га заузетим од стране официра свих могућих родова војске; они, међутим, изузетно љубазно ослободише једну собу, која није превише сијала од чистоће. На моје тражење да добијем чисте чаршаве, одговорено ми је да их нема и да се сместимо како најбоље умемо. Пошто смо сместили багаж, изашао сам

да погледам град, који не нуди ама баш ништа, сем једног дрвеног моста на Моравици, лепог изгледа и елегантне конструкције. Једна доста дуга улица, са грађевинама дуж обе стране, представља читав град, у којем је изузетно тешко споразумети се ако не говорите српски. Службеник у пошти одбио је да прими моја писма, јер су адресе биле исписане латиничним писмом. Сироти човек признао је да их не разуме и да не би знао како да их даље проследи. Морао сам да се користим љубазношћу једног рођака кнеза Милана, господина Константиновића, официра у војсци, који написа на ковертама адресу на ћирилици. Уосталом, незнање поштанских службеника у унутрашњости Србије пословична је и у самој земљи. Мало је оних који знају тарифу и често ће вам маркирати писмо у једној пошти различито него у другој, без обзира на исту тежину и исто одредиште.

VI

БИТКА НА ЈАВОРУ

Од Ивањице до Јавора треба осам сати хода одравним путем између веома високих планина, међу којима је и Јавор, 1.797 метара надморске висине. Нити села, нити сеоцета, само једна мѐана (кафана), четири пастирске колибе и касарна, где су некада били српски цариници, за време када је Јавор био — не кажем да јесте или да ће бити — гранична постаја.

Кренувши у 10 сати пре подне сутрадан по доласку у Ивањицу, започели смо успон уз сурову планину на мршавим коњићима, које смо унајмили по цени од шест лира по грлу. Били смо нас тројица дописника. После двочасовног оштрог и мучног успона, нађосмо се у једној долини, у којој смо видели много артиљеријских оруђа. Један официр изађе пред нас и на добром француском упита да ли смо француски дописници. Дик из *Monde Illustré* одговори потврдно и овај му срдечно стисну руку; ја изрекох своју националност и он ми стисну обе руке; Вилерс из *Grafic*-а рече да је Енглеz: официр се кисело насмеши.

Сазнадосмо да се ова увала зове Опаљеник, а да артиљеријска оруђа представљају резерву Ибарске војске.

Настависмо пут и, после три сата хода по брдима и долинама, пролазећи уз провалије и газећи потоке, нека страшна експлозија запара нам уши: као да је негде даље ударио гром. Водич, који је

био са нама и кога смо гестовима упитали за објашњење, уверио нас је да је топ. Мало после стигосмо у сеоце Кушићи: једна мѐана, црквица и осам кућица. Мѐана је препуна пратилаца једних теретних кола са храном и муницијом и војника који су пратили пет топова: све то путује ка Јавору. С муком се може доћи до шољице кафе или чаше вина. Грмљавина топова јасније се чује и постаје живља; упркос свему томе, настављамо пут, тражећи од водича да нас води у главну команду, а не тамо где пуцају топови, јер, искрено говорећи, ризик да нас погоди турски метак а да ништа нисмо ни видели, не би била пријатна ствар.

Водич је вероватно разумео супротно, пошто нас је одвео право у мѐану на Јавору, поред које је била једна батерија од пет топова од 12 у бронзи и две хаубице приређујући један од најсимпатичнијих концерата. У мѐани, претвореној у болницу, затекосмо младе лекаре, који нас упиташе ко смо; а када су сазнали, загледаше се; ипак, рекоше нам да сјашемо са коња и да сачекамо.

Чекали смо ту десетак минута, забављајући се посамтрајући топовску паљбу и коментришући како Турци слабо гађају; њихове гранате заустављале су се све у подножју планине Јавор, а да ни једна једина није стигла до српске батерије. Утом видесмо како долазе к нама један каплар и два војника гонећи коње галопом; каплар љубазно и помоћу гестова саопшти нам да га пратимо. Куда? Лекари нам кажу у Команду фронта. Уз помоћ поменути пратње, прошавши пут који је добар само за дивокозе и дописнике листова, кроз једну густу шуму, стигосмо до једног пропланка, на којем је било дванаестак троугластих шатора и четири турска, конусна шатора, поред пет или шест дрвених барака.

Дошли смо у седиште Команде. Сјахасмо и одведоше нас пред једног генералштабног капетана, одговорног за безбедност у логору, управо онај који је, чувши да су стигли странци, послао патролу да нас ухапси. Пошто је видео наша документа и уверио се да су уредна, пружио нам је руку, пожелео *bodar-vek* (добро вече) и замолио нас да сачекамо пуковника Чолак-Антића, команданта штаба, који се тренутно налазио на положају нападнутом од Турака. Међутим, време је пролазило а пуковник се није враћао; било је 10 сати увече, били смо гладни и уморни. Капетан Паја, једна изузетно љубазна и драга особа, схватио је то; пареди да нас послуже доста мршавом вечером, али која је била за нас изврсна, позва нас да заузмемо место испод шатора и да одложимо за сутрадан наше представљање пуковнику.

Иако мој душек није био ништа друго до сено увијено у вунену поњаву, од када сам у Србији никада нисам боље спавао, а то не толико због умора, колико због одсуства инсеката било које врсте који насељавају кревете у такозваним хотелима у овим крајевима.

Упркос трубам, сунцу, живости у логору, нисам се пробудио све до седам ујутро и морао сам да убрзам своје спремање да бих видео команданта, који, иако је се био вратио после поноћи, био је већ спреман да узјаше коња и крене на положај.

Пукovníк је био мало нерасположен, пошто су му Турци претходног дана били заузели један значајан положај; ипак нас је дочекао веома љубазно. Говори веома добро француски, као и велики број српских официра; рече нам да смо први дописници који су дошли у његов штаб и да смо слободни да чинимо оно што нам највише одговара, сем да шаљемо писма и телеграме пре него их дамо претходно на читање, и додаде да писма морају бити писана на француском, италијанском и немачком, јер су то једини језици које говоре његови официри.

У том тренутку Вилерс ме погледа; изгледало му је немогуће да се овде не зна енглески језик, сматра да се треба распитати. Пукovníк узјаха коња, стисну нам руку и оде са својим штабом; остадосмо сами са капетаном Пајом, па кренусмо да обилазимо логор, да бележимо запажања, скицирамо, посматрамо једног Албанца муслимана, заробљеног у последњој борби, да разгледамо кухињу и друге ствари тек толико да нам прође време. У подне, један Далматинац, подофицир, који говори италијански и кога бих могао назвати нашим провиђењем, по имену Вујчић, дође да нам каже да је ручак готов, па уђосмо у једну бараку.

Имали смо чорбу, рибу, печење, а да би нам учинио посебну част, капетан извуче однекуда један изванредан *gateau*. Не може се рећи да, с обзиром да смо били у природи, да смо рђаво услужени; тачно је да није било салвета, столњака, да тањери и прибор нису мењани код сваког јела; но то је било споредно, битно је било да једемо и јели смо.

Били смо при крају оброка када у логору наста необичан метеж, а ускоро затим појавише се три ружне сподобе, једна са поповском капом на глави, приђоше нам, под стражом војника; била су то једноставно три турска шпијуна, које су Срби ухватили. На саслушању код капетана Паје поп је одговорио да не зна ништа; а на пребацивање што се као хришћански свештеник ставио у службу Тур-

ске да буде ишијун, одговорио је да се навикао да буде увек на страни најјачег!!! Нису били стрељани.

После ручка присуствовао сам једном новом и сасвим српском призору; у једном крају логора седела су у круг шесторица свирача у гајде и гусле. Они свирају и певају о смрти кнеза Лазара на Косову. Војници стоје око певача, побожно слушају са израженим саосећањем причу о подвизима великога Кнеза; треба, међутим, рећи да иако је музика тужна и монотона, поезија је веома лепа, и вероватно је она војницима сугерирала поштовање.

Српски карактер је у суштини поетски и он се не показује само у легендама, у народним песмама уз пратњу гусала, него и у начину како схвата религију, у црквеним церемонијама, у празницима, у организацији породице, у браку и у сновима о бољој будућности. Верујем да фраза поезија материјализма, која нам изгледа као чудан парадокс, налази своју примену у Србији, у којој је све обавијено у поетско. Сматрам да се то не дугује толико природним лепотама земље, њеним чаробним пределима, раскошној вегетацији, сјају и јасноћи неба, колико оковима који су вековима везивали руке потомцима оних јунака, који су годинама умели да се супротставе уједињеним снагама Отомана и Мађара.

Били су побеђени, постали робови и светили су се својим угњетачима поезијом; њихова муза постајала је све љупкија и дражеснија, што су више окови стезали руке. Како нису могли имати другог одушка до говора душе души, послужили су се њиме и тако постали супериорни над својим угњетачима.

Легенда о кнезу Лазару, за нас европске скептике била је монотона и досадна и пошто смо у знак пажње саслушали пар строфа, удаљили смо се према планинском врху Васиљево брдо, високом 1.898 метара надморске висине; са овог виса, десно од Јавора, отвара се диван поглед: на свих седам планиноких венаца који раздвајају Србију од Црне Горе; а усред њих види се мали градић Сјеница на 1.069 метара надморске висине, са реком Увац која тече у близини, и не малим бројем села по мањим увалама између околних брда.

На врху Васиљева затекосмо шабачког епископа, који је дошао да, заједно са ужичким епископом, посети бојиште; обојица опремљени са двогледима посматрали су битку која се одвијала према Кукавици; с времена на време чуо се по који топовски пуцањ.

Посетили смо затим болницу и батерију на Јавору, а након тога вратили смо се у логор; пријатељ Вујчић наложио је да се ра-

запне посебан шатор за нас, у којем смо изванредно спавали, пошто смо провели мирно вече ћаскајући са официрима из Главног штаба, који нам рекоше да су одбили напад Турака и надају се да ће ће сутра одмарати.

Али, дошао је сутрашњи дан, био је 7. август, а официри се нису одмарали, а ни ми остали. Рано смо устали, срели смо пуковника, који рече мом француском колеги и мени да је узјахао коња да би обишао бојиште, мада не верује да ће Турци напасти трећи дан за редом. Упитасмо да ли га можемо пратити и он нам дозволи и нареди да нам дају коње.

Шта да вам кажем? Кренули смо у шетњу из задовољства, а нашли смо се усред битке у којој су топовска и пушчана танад, гранате хаубица пролетали на све стране као конфети на свадби или још боље као папирнате спирале на карневалима; можда су Турци, сазнавши за наш долазак, желели да нам приреде спектакл, најалост необичан и болан!

Узјахавши коње у осам ујутро, почели смо обиласком батерије на Јавору, то су топови од 12 калибара изливени у бронзи, које је претходне вечери храбро спасио капетан Срба, под чијом су командом. Са тог положаја ништа нисмо приметили што би указивало на приближавање непријатеља; само у даљини примећивао се велики дим, који је избијао из села Комрен, које су Турци запалили.

Пуковник Чолак-Антић упутио се лево, управо према батерији постављеној на Великом Ограбенику, и тамо, пошто смо сјахали коње да не би привлачили пажњу муслимана, почело је извићање терена.

Небо је било облачно, ваздух топао, свуда је владао мир, док нисмо угледали како из једне долине између два брда, из правца Кладнице, почеше да се појављују турске снаге и напредују, угрожавајући положај Васиљево-Вук, десно од Јавора; командант се врати код батерије на Јавору пошто је наредио да се отвори ватра, па ускоро турска колона, под унакрсном ватром двају батерија, поче да се повлачи, скривајући се по увалама.

Поверовасмо да је све готово и упутисмо се да ручамо под шатором капетана који је командовао батеријом на Јавору. Наш ручак састојао се од јарећег печења, које смо јели прстима, хлеба и вина; заборавих да споменем лепероне, такозване паприке, које се стављају у свако јело које се спрема у Србији; кажу да су добро средство против грознице: искрено говорећи, више волим три зрна кинина.

Било је тачно подне када је командант снага распоредених на узвишењу Долови, лево од Ибарске војске, обавестио да бројне турске снаге напредују ка њему; некако у исто време командујући батеријом на Ограђенику шаље поруку да је принуђен да се повуче, јер су Турци избили на брдо преко пута са јачим снагама и, пошто су открили батерију, угрожавају њено повлачење.

Пуковник Чолак-Антић схвати одмах да ствар постаје озбиљна и, пошто је наредио повлачење најистуренијих батерија, нареди да пешадија крене у сусрет Турцима, а да се топови поставе на различите позиције, тако да почну паљбу чим Турци крену. Укратко, пешадијски батаљони резерве кренули су ка угроженим положајима, Ужичка бригада као прва. Срела се са непријатељем на другој падини Долова и пушчана паљба замени топове; остали батаљони распоредише се у ровове између Долова и Јавора, а све српске снаге настоје да бране положај Долови; за то време батерије са Јавора и Васиљевог кука туку, с бока у Турке који се пењу у јуришту. Али, авај; све је узалудно; Дрвиш-паша покренуо је такве снаге да их је немогуће одбити. Ужичка бригада почела је да попушта; капетан Илић покушава са својом Чачанском бригадом да зађе Турцима с левог бока, али је одбијен у тренутку када се батаљони низама, башибозук и Албанци појавише на врху Долова, окренуше топове и почеше да гађају по нама, који смо били са пуковником у ували између Долова и Јавора. Један храбри артиљеријски официр, Милош Андрејевић, паде погођен у срце, рањено је више војника од експлозија граната.

Турци и даље напредују, паљба пушака и топова све се више приближава; пуковник наређује да се повуку рањеници из болнице на Јавору и комора; ја и мој колега Дик помишљамо да би у повлачењу могао да се изгуби наш багаж, ствар која би нас ражалостила скоро као српски пораз, а упозоравамо господина Константиновића, нећака кнеза Милана и абутанта команданта; он нам каже да се одмах упутимо ка логору штаба и да преузмемо ствари.

Напуштамо бојно поље управо у тренутку када Турци избијају на врх Долова, а изненадна киша нас је наквасила до голе коже; град је падао измешан са бомбама и гранатама. Сличан приказ никад нисам доживео.

Стигосмо на место где је штаб; шатори су још били на месту, али од наших пријатеља и — што је још горе — од наших ствари ни трага; шта више, два војника, који су нам ујутро дали своје ко-

ње, добоше нам у сусрет и затражише своје власништво. Имали су право. Сјахасмо и, помешавши се са комором, рањеницима, артиљеријском муницијом, војницима, почесмо да пешачимо одвратним путем којим смо пре два дана дошли на коњима, под непрекидном провалом облака.

Срећом, нашао сам на путу комад дрвета, узео сам га и начинио од њега штап, који ми је више пута помогао да не паднем у благо; пешачили смо тако два сата, стално под кишом, у потпуном мраку, путем који се повремено претварао у језеро, а понекад на плочник посут сапуницом, на којем се изванредно клизало, између хиљада особа са којима се писмо могли споразумевати.

После два сата угледасмо светла села Кушићи; пред самим селом стиже нас пуковник Чолак-Антић са својим штабом; препознавши ме, стеже ми руку и рече: Пешадија није издржала. Био је узбуђен овај храбри војник, српски патриота кога сам посматрао читав дан, под кишом куршума, како енергично и хладнокрвно предузима све могуће мере са циљем да избегне несрећу.

У Кушићима пронађосмо колегу Вилерса, који се повлачио са епископима, али он пешке а епископи на коњима; нађосмо и капетана Пају а, срећом, нађосмо и Вујичића, који ми рече да је уговарио наш багаж и да ће нам га предати сутрадан у Ивањици, где смо се и упутили.

Искрено говорећи, вест да идемо у Ивањицу није ме одушевила. Требало је пешачити још шест сати по ноћи и овим немогућим путем, па позвах своје другове да поразговарамо шта нам је чинити, кад абутант команданта дође да нареди капетану да нас смести на кола коморе. Благосиљали смо га! Истина, знали смо да ће то бити носкакивање, али, ипак, боље него ићи пешке. Рекоше ми да заузем место у колима на која је била натоварена војна благајна; био сам срећан, јер касе стижу увек неоштећене; и би тако: у 4 ујутро, 8. августа, стигох у Ивањицу изнемогао од глади и умора.

Народ, до кога је била већ стигла вест о несрећи, гледао нас је немо; упркос раним јутарњим часовима, сви су били на ногама, вероватно мислећи о још тежем поразу и плашећи се муслиманске инвазије.

Иако су коњи током пута ишли кораком, подскакивања кола су била толико и таква да су ме сви удови болели, а такође и због тога што ми се одећа осушила на мени; о спавању се није могло ни мислити, сваког минута кола би се тако нагињала да је било потребно снажно се држати да не би пали са њих.

У граду набох једног добротвора према паћеницима, који ми понуди чашу ракије и парче печења; затим ми један доктор рече да легнем у његов кревет. Прихватих и спавао сам дубоким сном праведника и уморних.

VII

ОД ИВАЊИЦЕ ДО АЛЕКСИНЦА

Нека се читаоци не плаше, није ми намера да они поново пропутују тужни пут, који сам већ описао, говорећи о путовању од Параћина до Ивањице.

Прелетећу до Крушевца а наставићу од тога града, пролазећи кроз Делиград, до Алексинца; нека ми само буде допуштен један изузетак, за једну сахрану, коју сам видео на оном гробљу близу села Ратина, које сам описао због његове необичности и због његове сличности са гробљима дивљака.

Група људи седела је на земљи, двојица су копала раку мотикама, а поред раке био је положен мртвачки сандук. Свако би нормално помислио да се у сандуку налази леш; помислио сам и ја. Е па лепо, преварио сам се: сандук је био празан, мртац је био мало даље на једним колима, као било каква ствар, једва да му је лице било покривено, ноге везане, а руке су му висиле. Да вам право кажем, овај мучан приказ пао ми је тешко и брзо сам се удаљио.

Напустио сам Крушевац ујутро 17. августа, опремљен мојим званичним документима; на изласку из града мимоишао сам се са четири батаљона резервиста, који су долазили из Делиграда у правцу Јанкове Клисуре, малог села на турској граници, нападнутог још претходног дана од Пророкових верника.

Када су војници прошли, наставих једним изванредним путем како по градњи тако и по одржавању; то је најлепши пут којим сам у Србији пролазио. Пролази између многих брежуљака са пашњацима, које смењују њиве под кукурузом и хростове шумице.

RIASSUNTO

Nicola Lazzaro — l'autore del libro »Serbia nella guerra 1876« era inviato speciale dal fronte della rivista »Illustrazione italiana« durante la guerra del 1876 tra la Serbia e la Turchia. Il libro é stato redatto per la maggior parte in base ai rapporti dal fronte per la detta rivista, ma anche in base alle note fatte dal autore e sue impressioni raccolte durante il viaggio per la Serbia di quel tempo. Questo libro rappresenta una testimonianza autentica e preziosa di un straniero curioso che guardava intorno a se con occhio amico e con simpatia per la Serbia, piccolo paese in lotta contro il grande Impero Otomanico, per la vita, costumi e carateri della gente che incontrava.

Sono molto interessanti le sue osservazioni sul principe Milan Obrenović con il quale l'autore a avuto l'occasione d'incontrarsi.

Un attenzione particolarmente interessante Nicola Lazzaro presta al ruolo e comportamento dei volontari russi che avevano partecipato dalla parte della Serbia sotto comando del generale Cerniaev della guerra di cui è state testimone.

Gli interi capitoli del libro sono dedicati al viaggio da Aleksinac sino a Ivanjica e la montagna Javor dove Lazzaro con il gruppo degli inviati stranieri aveva partecipato agli scontri drammatici fra l'esercito serbo e quello turco ed alla caduta eroica del maggiore Ilić.

Questo libro delizioso è illustrate da 40 gravure, una testimonianza anche quella molto interessante e preziosa di tale guerra, della gente e del paese.

1912

...

Il colonnello Antic.

1. Пуковник Антић

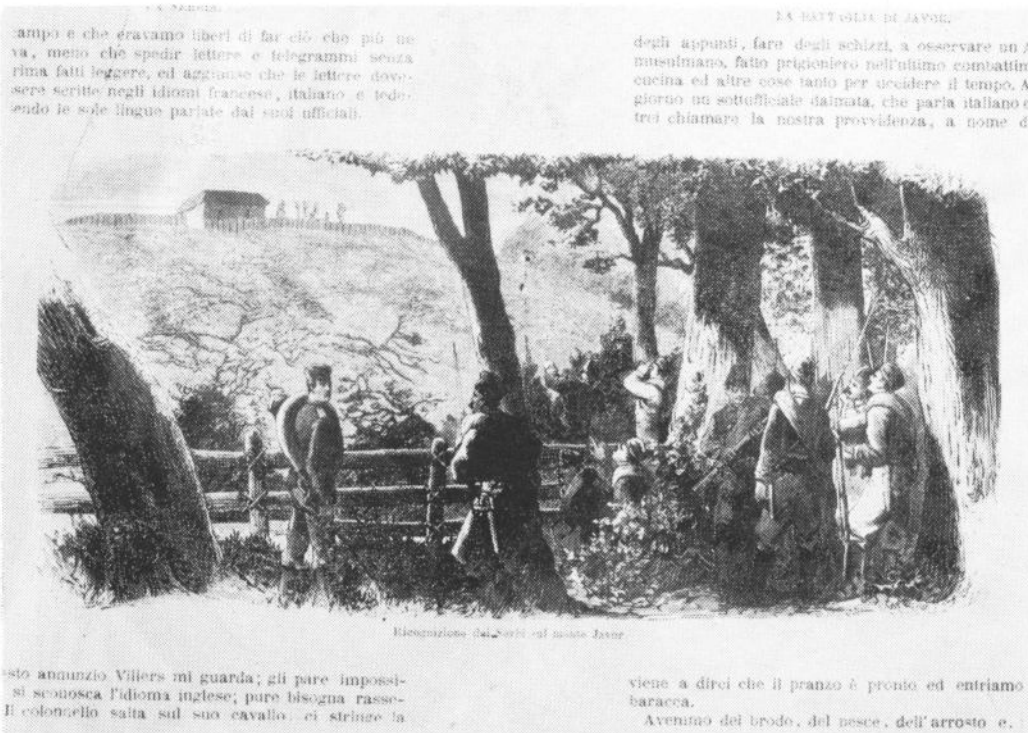
Cavaliere serbi che cantano la storia e la morte del re Lazar nell' accampamento di Javor.

2. Српски војници у логору на Јавору певају о смрти цара Лазара

Ullici le turco prigioniero dei Serbi.

3. Турски офицер заробљен од Срба

campo e che gravamo liberi di far ciò che più ne
va, meno che spedir lettere e telegrammi senza
rima fatti leggere, ed aggiunse che le lettere dove-
sere scritte negli idiommi francese, italiano e tede-
sco le sole lingue parlate dai suoi ufficiali.

LA BATTAGLIA DI JAVOR.
degli appunti, fare degli schizzi, a osservare un
musulmano, fatto prigioniero nell'ultimo combatter
cucina ed altre cose tanto per uccidere il tempo. A
giorno un sottufficiale dalmata, che parla italiano e
tre chiamare la nostra provvidenza, a nome d

Ricostruzione del campo dei Serbi nel monte Javor.

sto annuncio Villiers mi guarda; gli pare impossi-
si sconosca l'idioma inglese; pure bisogna rasse-
Il colonnello salta sul suo cavallo, ci stringe la

viene a dirci che il pranzo è pronto ed entriamo
baracca.
Avevamo del brodo, del nesce, dell'arrosto e.

4. Битка на Јавору